

مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

عنوان:

سیره فرهنگی پیامبر اکرم (ﷺ)

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین حسین عبد الحمّدی

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین حسین مرادی نسب

دانش پژوه:

سید اسحاق سجادی

سال ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۶۶۹

تاریخ ثبت:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

برترین پدیده هستی، پیامبر رحمت، محمد مصطفی (ﷺ)
بهترین تفسیر ایمان، شهید عدالت، علی مرتضی (علیه السلام)
مظلومترین بانوی تاریخ، مادر امامت، (اُمّه الع) فاطمه زهرا علیها السلام.
تقدیم به:

شہیدان راه حق و حقیقت، معلمان بزرگ ایثار و شہامت احیاگر اسلام ناب محمدی،
حضرت امام خمینی (ره) و یگانہ جانشین راستین امام، حضرت آیة اللہ العظمی خامنہ ای
مدظلہ العالی.

تشکر و قدردانی

سپاس و ستایش از آن پروردگار لایزال است. خداوندی که عشق به او را در ذره ذره وجود مخلوقاتش می توان یافت. سپاس خداوندی را که نور اسلام را فراسوی راه حقیقت قرار داد تا مخلوقاتش به کثری نگرینند.

در طول دوران تحصیل، اساتید بزرگواری مرا مرهون لطف و محبت خود قرار داده‌اند که تشکر از آنان را بر خود واجب می دانم. در اینجا نیز مراتب سپاس و امتنان خود را از استاد محترم جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای حسین عبدالمحمدی اعلام می دارم که راهنمایی این پژوهش را عهده دار بود و بدون کوچکترین ناراحتی با راهنمای‌های دلسوزانه خود بهره مند ساخت و بامطالعه فصل‌های این رساله اینجانب را به انجام آن تشویق نمود و همکاری‌های صمیمانه خود را هیچ وقت دریغ نفرمودند و نیز از استاد محترم جناب حجة الاسلام و المسلمین آقای حسین مرادی نسب که مشاوره این نوشته را به عهده داشت متشکرم.

از مسؤولین مرکز جهانی علوم اسلامی، بویژه ریاست محترم آن، حضرت حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای اعرافی که در راه ارتقای سطح علمی مرکز جهانی از هیچ کوششی فروگذار نمی نمایند تشکر و تقدیر می نمایم.

از مدیریت محترم مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی و مدیر محترم تحصیلات تکمیلی و امور پایان نامه که ما را به هر نحوی یاری داد تقدیر و تشکر می نمایم.

از خانواده محترم خودم که در مدت تدوین این تحقیق با مشکلات فراوان رو برو بودم ما را یاری نمود تقدیر و تشکر می کنم.

چکیده

دستیابی به شرح زندگانی رسول خدا، از آن نظر که به عنوان منبع تشریح اسلام و بهترین الگو برای مسلمانان به حساب می‌آید. از ضرورت‌های تاریخ اسلام است. این نوشتار با عنوان «سیره فرهنگی رسول خدا» که مهم‌ترین بخش زندگانی آن حضرت را تشکیل می‌دهد، مورد بررسی قرار داده است. در این تحقیق نخست مفهوم شناسی واژه سیره و فرهنگ، جایگاه سیره نزد مسلمانان، استناد به سیره و راز جاودانگی سیره رسول خدا، پرداخته شده است. و در فصل دوم: اصول حاکم بر سیره فرهنگی رسول خدا، شیوه‌های دعوت (از پنهانی ترین روش تا آشکارا بودن آن، از دعوت یک نفره تا گروهی و از دعوت خانوادگی تا به دیگران) و برخورد آن حضرت با مخالفان و مشرکان، و محبت و دلسوزی، تواضع و فروتنی، عفو و گذشت در مسائل شخصی رسول خدا، انعطاف ناپذیری در اصول اعتقادی و برنامه‌های اسلامی ... و تمام کارهایی که آن حضرت برای ترویج آیین اسلام و یکتا پرستی و از بین بردن آیین شرک و بت پرستی انجام داده تا حد امکان مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

فهرست

- ۱.....مقدمه
- ۲.....سابقه پژوهش
- ۳.....اهمیت موضوع
- ۴.....سوالات اصلی و فرعی
- ۵.....فرضیه
- ۶.....روش تحقیق و اهداف پژوهش

فصل اول مفاهیم و کلیات

- ۸-۱.....مفهوم شناسی سیره و فرهنگ
- ۱۵-۲.....جایگاه سیره نبوی در بین مسلمانان
- ۲۰-۳.....حجیت سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله
- ۲۴-۴.....استناد به سیره نبوی در گذر تاریخ
- ۳۳-۵.....راز جاودانگی سیره نبوی

فصل دوم: اصول حاکم بر سیره فرهنگی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله

- ۳۹-۱.....رعایت سیر منطقی مباحث
- ۳۹.....الف: اعتقادات
- ۴۳.....رعایت شرایط اجتماعی در ابلاغ رسالت
- ۴۷.....شروع دعوت از خانواده و نزدیکان
- ۴۸.....گسترش دعوت بر اساس شرایط
- ۵۰.....ب: اخلاقیات
- ۵۱.....ج: احکام و مسائل شرعی
- ۵۲.....د: مسائل اجتماعی
- ۵۳.....هـ: مسائل سیاسی
- ۵۵-۲.....دعوت بر اساس حکمت و پند
- ۶۱-۳.....انعطاف ناپذیری در اصول و برنامه‌های اسلامی

- ۴- مقاومت در برابر فشارهای مشرکان و حتی مسلمانان ۶۵
- ۵- استفاده از تمام فرصت‌ها برای گسترش اسلام ۶۷
- الف: برپا نمودن پایگاه‌های تبلیغی ۶۷
- ب: هجرت ۶۸
- ج: اخذ بیعت از یاران ۷۱
- د: اعزام مبلغ به شهرها و قبای ۷۲
- و: شیوه‌های تبلیغی و بهره‌گیری مناسب از فرصت‌ها در سیره نبوی ۷۴
- هـ: رسالت جهانی و ارسال نامه به رهبران جهان ۷۵
- ی: برداشتن موانع گسترش اسلام (جهاد برای دفاع از حقوق انسانیت) ۷۸
- ۶- رعایت اصول اخلاقی و اجتماعی در برخوردهای فردی و اجتماعی ۸۵
- الف: پرهیز از تکلف و برخورد با صداقت و صفا ۸۵
- ب: رعایت کرامت انسان‌ها ۸۹
- ۱- مشورت با اصحاب و مؤمنان ۸۹
- ۲- تواضع نسبت به مؤمنان ۹۲
- ج: عفو و گذشت در حقوق شخصی ۹۴
- د: مدارا و نرمش در برخورد و معاشرت ۹۶
- ۷- دعوت خالصانه و مزد نخواستن ۹۹
- ۸- دلسوزی و محبت ۱۰۱
- ۹- ایجاد فضای باز برای وفدها و هیئات نمایندگی ۱۰۵
- نتیجه ۱۰۶
- منابع و آخذ ۱۰۸

مقدمه

از آنجا که سرآغاز هر پژوهش هدفدار به معرفی دقیق و بیان ویژگی‌ها و اهمیت و اهداف آن اختصاص دارد، در این بخش به طرح موضوع و حدود آن و دیگر اطلاعاتی که می‌توانند به خواننده تصویری روشن از موضوع مورد بحث را بدهد، می‌پردازیم.

موضوع این پایان‌نامه بررسی «سیره فرهنگی پیامبر مکرم اسلام ﷺ» است. رسول خدا ﷺ، به عنوان الگوی کامل از طرف خداوند متعال برای مردم معرفی شده است؛ زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید: و لقد کان لکم فی رسول الله اسوة حسنة؛^۱ برای شما در زندگی رسول خدا ﷺ، سرمشق نیکویی بود، ...

سیره پیامبر در تمام ابعاد زندگی از جمله سیره فرهنگی الگوی کامل است آن حضرت با اتخاذ روش الهی در زمان نسبتاً کوتاه تحول عظیم اعتقادی و اخلاقی در جامعه بدوی حجاز بوجود آورده است. در این تحقیق، شیوه و روش عملکرد رسول خدا ﷺ در فعالیت‌های فرهنگی بررسی شده است.

اهمیت موضوع:

فرهنگ در هر جامعه نقش تعیین کننده دارد. پیامبر اکرم ﷺ در مدتی کوتاه تحوّل بزرگ فرهنگی، سیاسی و اجتماعی را در جامعه حجاز بوجود آورد و بنیاد یک تمدن بزرگ را پی ریزی کرد. اینکه حضرت از چه شیوه‌هایی استفاده کرده که به این موفقیت بزرگ دست یافته مسئله مهمی است که در صورت استخراج اصول آن می‌تواند برای ما مسلمانان بسیار مفید و راه‌گشا باشد. لذا در این تحقیق سیره فرهنگی رسول خدا ﷺ مورد بررسی قرار گرفته است.

سوالات اصلی و فرعی

- ۱- سیره فرهنگی رسول خدا صلی الله علیه و آله چه بوده است؟
۲. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای زدودن فرهنگ شرک و جاهلیت و ترویج فرهنگ اسلام از چه شیوه‌ها بهره گرفت؟
۳. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای گسترش فرهنگ دینی از چه ابزارهایی استفاده کرده است؟
۴. چرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، شدیدترین شکنجه‌ها، آزارها و اذیت‌ها را در مکه تحمل کرد ولی جنگ نکرد؟
۵. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله چگونه با مخالفان فرهنگی برخورد می‌کرد؟

فرضیه

۱- سیره فرهنگی رسول خدا ﷺ از بین بردن آیین شرک و بت پرستی و ترویج آیین اسلام و یکتاپرستی بود.

۲- پیامبر اسلام ﷺ برای زدودن فرهنگ جاهلیت و ترویج فرهنگ اسلام، شیوه‌های گوناگون به کار برد. از روشهای نرمی تا صلابت، از دعوت پنهانی تا دعوت آشکارا، از تبلیغ یک نفره تا دعوت خانوادگی و گروهی، از سادترین روش تا پیچیده‌ترین آن.

۳- پیامبر اکرم ﷺ ابزارهای مختلفی برای گسترش اسلام بکار گرفته‌اند که عبارت‌اند از: حکمت، موعظه نیکو، مجادله و مناظره، برهان، مصلحت، عزت و ... به کارگیری این ابزارها بسیار دقیق، منطقی و کارآمد طراحی شده بود.

۴- پیامبر اکرم ﷺ برای رسیدن به اهداف عالی اسلام هرگونه مشکلات، شکنجه، آزار و اذیت جسمی و روحی را تحمل می‌کرد. چون تابع امر الهی بود بدون دستور او جنگ نکرد.

۵- پیامبر اکرم ﷺ در برخورد با مخالفان فرهنگی، هیچ‌گونه انعطاف، سازش و تسامح در اصول نداشت، بلکه بسیار جدی و شدید بوده و از تمام قدرت و امکانات استفاده می‌کرد، اما هیچ وقت از راه‌های قانونی و منطقی خارج نمی‌شد. به عبارت دیگر نه تسامح و نه تجاوز بلکه برخورد بر حد معمول داشت.

روش تحقیق:

از آنجائیکه این پژوهش به بررسی سیره فرهنگی رسول خدا (ﷺ) پرداخته است يك تحقیق بنیادی بوده و از طرفی به توصیف و تحلیل اطلاعات بدست آمده نیز پرداخته می شود پس روشی توصیفی و تحلیلی است.

اهداف پژوهش

هدف این پژوهش تبیین سیره فرهنگی رسول خدا (ﷺ) با استفاده از منابع تاریخی می باشد تا روش فرهنگی و تبلیغی حضرت (ﷺ) از پنهانی ترین شیوه ها تا آشکارترین روش ها و از ساده ترین تا پیچیده ترین آنها، از تبلیغ یک نفره و خانوادگی گرفته تا دعوت گروهی و انبوه توده ها، گاه بدون هیچ وسیله و گاهی با وسایل و ابزارهای متعدد، زمانی با نرمی و دیگر زمان با خشونت و صلابت تا ضمن روشن شدن شیوه های جزئی و موفق دعوت جامع ترین استراتژی های تبلیغی نیز کشف گردد.

سابقه پژوهش

گرچه مطالب فراوان درباره سیره فرهنگی پیامبر ﷺ در کتابهای سیره به صورت پراکنده آمده است. اما هرگز به صورت مستقل مورد توجه دانش پژوهان قرار نگرفته است. کتابهای که به تدوین سیره رسول خدا ﷺ پرداخته است نگارنده از آنها سیره فرهنگی آن حضرت را مورد بررسی قرار داده است عبارت اند از: سیره ابن هشام؛ الطبقات الكبرى لابن سعد؛ تاریخ یعقوبی؛ تاریخ طبری؛ الکامل فی التاریخ؛ بحار الانوار؛ و از منابع جدید کتابهای مانند تاریخ پیامبر اسلام تألیف محمد ابراهیم آیتی؛ فروغ ابدیت تألیف جعفر سبحانی؛ تاریخ سیاسی اسلام تألیف رسول جعفریان و ... در این پایان نامه استفاده شده است. اما هیچ کدام این منابع بصورت جامع به بررسی سیره فرهنگی رسول خدا ﷺ نه پرداخته است.

فصل اول

مفاهیم و کلیات

فصل اول: مفاهیم و کلیات

۱- مفهوم شناسی سیره و فرهنگ

قبل از هر چیز به بررسی واژه «سیره و فرهنگ» اشاره می‌شود. سیره در لغت: «از سار یسیراً» به معنای رفتن است. وقتی به باب تفعیل می‌رود «تسیر» به معنای راه انداختن و به راه واداشتن می‌باشد. به باب تفاعل «تسایر» بپریم، به معنای پذیرفتن، همراهی و همگامی خواهد بود. اگر در این وزن با حرف «عن» متعدی گردد، معنای زوال و از میان رفتن را می‌رساند مانند «تسایر عن وجه الغضب»، خشم از چهره‌اش زدوده شد (اثر خشم از میان رفت).^۱

سیاره به معنای قافله و کاروان و عبارت از عده‌ای از مردم که به صورت گروهی و دسته جمعی به راه می‌افتند و با یکدیگر راه می‌پیمایند.^۲

شاید به همین جهت امروز به اتومبیل و وسیله نقلیه می‌گویند «سیاره» یا به واسطه این است که صفت فاعلی و گردانندگی دارد.

قاعده‌ای در ادبیات عرب هست که اوزان خاص، معنای ویژه‌ای را ارائه می‌دهد مثلاً: «فَعْلَةٌ» به فتح فاء یعنی کار کردن، و «فِعْلَةٌ» به کسر فاء یعنی نوع و کیفیت و

۱- ابن منظور، محمد، لسان العرب، قم، انتشارات الاسلامیه، ۱۳۶۳ش، ج ۴، ص ۳۸۹.

۲- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، نشر الثقافه الاسلامیه، ۱۴۰۸ق، ۱۳۶۷ش، الربع الثانی، ص ۴۶۶.

چگونگی کار کردن. و همچنین «جلسه» یعنی نشستن، ولی «جلسه» به معنای نوع و کیفیت نشستن است.

در مورد واژه «سیره» که بر وزن «فعله» به کسر فاء، کیفیت رفتن را می‌رساند. لذا در کتب لغت، آن را بدین گونه معنا کرده‌اند: «سیره» یعنی سنت، طریقه، روش، رفتار، حالت، شیمه، هیئت کار، عادت، کردار، فعل و عمل، سرشت، طبیعت، خوی، سلوک، اخلاق و آداب، خصلت و نهاد، و طریقه زندگانی...!

طریحی می‌نویسد: السیره: الطریقه، جمع: سیر، سیره الحسنه او القبیحه، و السیره ایضاً الهیة و الحالة.^۱

و در لغت‌نامه‌های فارسی، آن را به معنای روش، طریقه، خو، عادت و خلق معنا کرده‌اند. آنچه از مجموع منابع ادبی و لغوی به دست می‌آید این است که معنای «سیره» مطابق با ریشه لغوی آن، یعنی رفتن است، لیکن نوع خاصی از رفتن که در اندیشه و فکر عبارت است از بینش خاص، و در مسائل اخلاقی، منش و داشتن خوی ویژه، و در رفتار سیاسی و اجتماعی نحوه خاص از مدیریت و رفتار اجتماعی است.

از کلام دومین پیشوای دینی نیز شواهدی دال بر این مطلب وجود دارد:

امیر مومنان علیه السلام درباره حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «سیرته القصد و سته الرشد»^۲ راه و رسم او با اعتدال، سنت او خردمندانه بود. و در جای دیگر می‌فرماید: «... وَ لَكُمْ عَلَيْنَا الْعَمَلُ بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى وَ سِيرَةِ رَسُولِ اللَّهِ؛^۳ حقی که شما به گردن ما دارید،

۱- نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۳، ص ۱۹۷۴، کتاب فروشی خیام، چاپ افست مروی: مجمع البحرين، پیشین؛ لسان العرب، پیشین ص ۴۶۶، ج ۴، ص ۳۸۹؛ ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۲۱، قم، اسماعیلیان؛ فیروزآبادی، القاموس المحیط، ج ۲، ص ۵۶، بیروت، دارالجلیل.

۲- مجمع البحرين، پیشین، ص ۴۶۷.

۳- نهج البلاغه، خطبه ۹۴.

۴- همان، خطبه ۱۶۹.

عمل کردن به کتاب خدا (قرآن) و سنت پیامبر ﷺ است.» و در رابطه با حضرت مهدی (عج) می فرماید: «فَإِتْرِكُمْ كَيْفَ عَدَلُ السَّيْرَةِ وَ يَحْيَى مِيتَ الْكِتَابِ وَ السَّيْرَةَ...»^۱ او روش عادلانه در حکومت حق را به شما می نمایاند، و کتاب خدا و سنت پیامبر ﷺ را که تا آن روز متروک بود زنده می کند. یعنی بر شما نشان خواهد داد که عدالت بر مبنای سیره چگونه است؟!

سیره در اصطلاح

سیره در اصطلاح مورخان، اخبار مربوط به آغاز اسلام، شرح احوال و تاریخ غزوه‌های رسول اکرم ﷺ، شرح احوال ائمه علیهم السلام و راه و رسم آنها در رفتار، گفتار و کیفیت موضع‌گیری آن بزرگواران در برابر وقایع حوادث و رخدادها گفته می‌شود.^۱

از قرن دوم به بعد، لفظ «سیر» جمع سیره، به دو معنی استعمال شده است:

- ۱- مورخان آن را به معنای «زندگی رسول خدا ﷺ، امامان و اصحاب به کار برده‌اند.
- ۲- فقها از آن، روابط دولت اسلامی با سایر دولت‌ها و ملت‌ها را قصد کرده‌اند.

کلمه سیره در عنوان نخست، از «سارِ یسیر» به معنای «سَلک» «مَشی» «تَبِع» است؛ در قرآن کریم به صیغه فعلی در معنای «سافر»، «مَشی» و «تَبِع»، چندین بار و به صیغه اسمی یک بار به معنی «شکل و حالت» به کار رفته است. این لفظ در معنی اول، پس از حیات رسول خدا ﷺ کاربرد اصطلاحی یافت، ولی در معنای دوّم، یعنی شیوه روابط دولت اسلام با دولت‌ها و ملت‌های دیگر.

۱- آینه‌وند، صادق، علم تاریخ در گستره تمدن اسلام، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۲۴۹.

۲- همان، ص ۲۵۱-۲۵۲.

اولین بار از سوی ابوحنیفه، در دروس فقهی کوفه به کار رفت و بعد از او به اهتمام شاگردانش، ... در معنای اصطلاحی، کاربردی علمی یافته است. استعمال لفظ سیره، در معنای اوّل، اولین بار از سوی «زهری» به کار رفته است.^۱

با توجه به این امر، - که لفظ سیره بر دو معنا استعمال شده است، - «سیره نویسی» یعنی پرداختن به سبک و شیوه عملکرد پیامبر اکرم ﷺ در زمینه‌های مختلف چنانچه شهید مطهری (ره) در توضیح واژه سیره چنین می‌نویسد: «سیره پیغمبر یعنی سبک پیغمبر، متد آن حضرت در عمل و روش که برای مقاصد خودش به کار می‌برد. بحث در مقاصد پیامبر نیست چون مقاصد آن حضرت محرز و روشن است.

بحث در سبک و روش پیغمبر - که برای هدف و مقصد خود به کار می‌برد - می‌باشد. مثلاً پیغمبر تبلیغ می‌کرد. روش تبلیغی حضرت چه بود؟ سبک تبلیغی پیغمبر چه بود؟ پیغمبر در همان حال که مبلغ اسلام بود یک رهبر سیاسی برای جامعه نیز بود. از وقتی که به مدینه آمد، جامعه تشکیل داد، حکومت تشکیل داد، خودش رهبر جامعه بود. سبک و متد رهبری و مدیریت پیغمبر در جامعه چه بود؟ پیغمبر در همان حال، قاضی بود و در میان مردم قضاوت می‌کرد. سبک قضاوتش چه بود؟ پیغمبر مثل همه مردم دیگر زندگی خانوادگی داشت، زنان متعدد داشت، دارای فرزندان بود. سبک پیغمبر در زندگی چگونه بود؟ سبک پیغمبر در معاشرت با اصحاب و یاران و مریدان چگونه بود؟ پیغمبر دشمنان سرسختی داشت سبک و روش پیغمبر در رفتار با دشمنان چه بود؟ و ده‌ها سبک دیگر در قسمت‌های مختلف دیگر که این‌ها باید روشن بشود.^۲

آنچه ما در این رساله در پی آن هستیم؛ شناخت سبک، روش، کیفیت و نحوه

رفتار فرهنگی پیامبر اکرم ﷺ است.

۱- علم تاریخ در گستره تمدن اسلام، ج ۱، ص ۲۴۹.

۲- مطهری، مرتضی، سیری در سیره نبوی، صدراقم، ص ۴۷-۴۸.

واژه فرهنگ

فرهنگ در لغت: «فرهنگ» در فارسی از «فر» و «هنگ» ترکیب یافته است. «فر» پیش‌وند است به معنای جلو، پیش، بالا و «هنگ» از ریشه‌ای اوستایی است به معنای کشیدن، بنابراین؛ فرهنگ یعنی «بالا کشیدن» و «اعتلا بخشیدن».^۱

و نیز فرهنگ، به معنای «ادب» نیز آمده است:

ای زدوده سایه‌ات ز آینه فرهنگ زنگ

بر خرد سرهنگ و فخر عالم از فرهنگ فرهنگ (کسائی)

به فضل و دانش و فرهنگ و گفتار

تویی در هر دو عالم گشته مختار (ناصر خسرو)^۲

همچنین فرهنگ، به معنای آموزش، پرورش، تعلیم و تربیت، علم و دانش، معرفت، عقل، بزرگی، سنجیدگی، حکمت، کتاب لغت، آثار علمی و ادبی یک قوم و ملت، هنر، صنعت، ارزش‌های یک جامعه و رسم زندگی یک جامعه و... نیز در زبان فارسی آمده است.^۳

۱- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، واژه فرهنگ، تهران، افست گلشن، ۱۳۴۱ش، ج ۳۵، ص ۲۲۷.

۲- به نقل از دهخدا، لغت نامه، همان.

۳- عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵ش، ص ۹۵۳؛ خلف تبریزی، محمد حسن، برهان فاطم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۹ش، ج ۳، ص ۱۴۸۱؛ کیا، صادق، فرهنگ، وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۹، ص ۱۲۶؛ مصاحب، غلامحسین، دائرة المعارف، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ش، ص ۱۸۶۰؛ معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱ش، ج ۲، ص ۲۵-۲۸، حرف - ف.